

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна**

КЛИМЕНКО ОЛЕНА ЮРІЇВНА

УДК 316.346.32-053.2-022.326.5(477)(043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ
У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук**

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор соціологічних наук, професор
Бурега Валерій Васильович,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
завідувач кафедри соціології та політології

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, провідний
науковий співробітник
Чепурко Гульбаршин Іскаківна,
Інститут соціології НАН України,
завідувач відділу соціальної експертизи

доктор соціологічних наук, професор
Чепак Валентина Василівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри галузевої соціології

доктор соціологічних наук, професор
Погрібна Вікторія Леонідівна,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
професор кафедри соціології та політології

Захист відбудеться «30» червня 2016 р. о 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.15 у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. 2-49.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий «27» травня 2016 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. І. Шеремет

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження обумовлена необхідністю швидких концептуальних змін соціального захисту дітей для подолання викликів, що постали перед українським суспільством внаслідок виникнення кризових ситуацій, необхідністю оновлення системи соціального захисту дітей, здатної не тільки задовольнити потреби дитини, а забезпечити її повноцінний розвиток і подолати негативні наслідки нетипового дитинства. В Україні на початок 2014 р. на обліку соціальних служб перебувало понад 386 000 сімей, що опинились у складних життєвих обставинах, на вихованні в яких знаходилось 609 000 дітей. За даними офіційної статистики сьогодні в державі проживає 167 059 дітей зі статусом інваліда, зареєстровано 92 988 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з яких 74 % – соціальні сироти. Усього в державних закладах інтернатного типу на вихованні перебуває 17 800 осіб, в дитячих будинках сімейного типу – 5 131 особа, а 7 006 осіб влаштовані у прийомні родини. За інформацією Міністерства внутрішніх справ України, «дітей вулиці» нараховується близько 130 000, це тільки тих, хто так чи інакше потрапляв до поля зору правоохоронних органів. Загалом, майже 1 млн. українських дітей перебуває в кризовій ситуації та має нетиповий характер перебігу дитинства, що свідчить про гостру необхідність реформування системи соціального захисту дітей в Україні.

На сьогоднішній день, інституціоналізація соціального захисту дітей є проблемною не тільки для українського суспільства, але й для міжнародного співтовариства в цілому. В офіційній доповіді Організації Об'єднаних Націй, оприлюдненій у грудні 2015 р., зазначається, що збройні конфлікти, кліматичні зміни, відсутність соціальних перспектив стали пусковими механізмами масових міграцій, в результаті яких 30 млн. дітей залишили свої будинки, з них близько 200 000 звернулись до Євросоюзу з проханням надати притулок їм та їхнім родинам через війну, насилля та переслідування на батьківщині. Кожна дев'ята дитина в світі живе в регіонах проведення збройних конфліктів, а близько половини від осіб, що перебувають в умовах крайньої бідності, складають діти. Серед найбільш «небезпечних» для життя та розвитку дітей ООН визначає такі країни, як Афганістан, Центральноафриканська республіка, Ірак, Північний Судан, Сирія, Ємен, у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на Донбасі до зазначеного переліку було включено Україну.

Проведення антитерористичної операції на Сході України спричинило збільшення кількості неповних сімей в державі, актуалізувало питання безпеки, збереження життя та здоров'я дітей, як тих, що знаходяться на вихованні у тимчасово переміщених осіб, так і тих, які продовжують перебувати на окупованій території Донбасу, «сірих» зонах та проживають в населених пунктах лінії зіткнення. Питання забезпечення їх права на виховання в сімейному середовищі залишається не вирішеним на сьогоднішній день.

Аналіз проблем, з якими стикаються діти у кризових ситуаціях, залишається поза предметним полем наукових досліджень соціології дитинства,

що свідчить про нагальну необхідність розширення спектру дослідницьких питань у контексті вивчення практик нетипового дитинства та інституціоналізації соціального захисту дітей в його просторі.

Широке коло проблем дітей, які виникають в наслідок економічної, політичної та культурної криз, потребує комплексного вирішення та проведення системного аналізу нових соціальних інститутів, що не входять до переліку традиційних (характерних) для українського суспільства та сформувались в результаті озвичаювання, типізації, стандартизації, легитимізації та інституціоналізації нових соціальних явищ, створених принципово новими фактами соціального життя (кризовими ситуаціями, які формують нетиповий характер перебігу дитинства). Оскільки процеси інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях у сучасному українському суспільстві виникли в результаті зміни усталеного комплексу формальних (визначених чинним українським законодавством) та неформальних (моральних та культурних цінностей, ідеологічних конструктів) норм, офіційно декларованих принципів соціального забезпечення населення (загальнодоступності, всеосяжності, комплексності), державних установок, які регулюють ставлення до дітей у різних сферах суспільної діяльності, то зазначене явище потребує детального вивчення та розробки концепції вирішення проблем дитини, що потрапила в кризову ситуацію, під впливом якої обумовлено нетиповий характер перебігу дитинства.

Важливе значення для концептуалізації категорії дитинства як соціокультурного феномену мають роботи Ф. Арієса, Л. Виготського, В. Давидова, Е. Еріксона, Б. Малиновського, М. Мід, Ж. Піаже, Ж-Ж. Руссо, які розкривають проблему впливу процесів соціального розвитку на умови життя дітей, тим самим відкривши новий напрямок для соціологічних досліджень. Особливого значення для формування соціології дитинства має науковий доробок російських дослідників М. Астojанц, С. Щеглової, Г. Ковальнової, які звернули увагу наукового співтовариства на роль дитини в соціумі, питання захищеності підростаючого покоління та особливості його інклюзії. В науковій літературі значна увага приділена висвітленню проблем соціалізації дитини у складних життєвих умовах, їхнім наслідкам та перспективам ресоціалізації під час перебування в закладах державної виховної системи. Дослідженням зазначеного питання займалися Н. Агаркова, Р. Брахман, С. Григор'єв, Л. Гусякова, А. Капська, М. Панасюк, І. Пеша, які аналізували соціальну роботу та її проблематику з позицій суспільної необхідності та взаємодії.

Суттєве підґрунтя для вивчення явища «нетиповості» закладено в дослідженнях Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса в контексті висвітлення норми та відхилення, аналізу відчуження в роботах З. Баумана, П. Бергера, Г. Зіммеля, Р. Мертона, Р. Парка, А. Шюца; плюралізації сучасної ідентичності в концепції В. Ядова; теоретичної традиції дослідження самоідентифікації через концепцію бажаного А. Бергмана, Ж-П. Сартра. У контексті соціологічного аналізу набуття соціального капіталу та його передачі від покоління до покоління особливо ґрунтовним є науковий доробок Ф. Фукуями, П. Бурдьє, Дж. Хопкінса, Дж. Коулмана.

Окремо необхідно виділити теоретичні напрацювання харківської наукової школи в контексті досліджень моделі солідаризму, проведених В. Бакіровим, концепції соціальної суб'єктності Л. Сокур'янської, визначеної в рамках соціології освіти, лінгвоконфліктологічних детермінант соціальної активності, проаналізованих О. Даниленко, розвідок О. Філіпової, Г. Саган в соціології дитинства та вивчення ролі неурядових та міжнародних організацій в системі соціального захисту, висвітлених Л. Хижняк. Разом з тим, аналіз існуючого наукового доробку свідчить про недостатній рівень дослідження особливостей соціального захисту дітей та створення системи його соціологічного супроводу в кризових умовах сучасного українського суспільства.

Невідповідність існуючої в Україні системи соціального захисту дітей реаліям сьогодення, а саме поширення такого феномену, як нетипове дитинство, актуалізованого подіями останніх років, вимагає зміни ставлення громадськості й держави до соціального захисту дітей, зокрема створення інституцій, що його забезпечують. З огляду на зазначену проблемну ситуацію вирішення питання інституціоналізації соціального захисту дітей, спрямованого на збереження їхнього здоров'я та забезпечення повноцінного життя за умов кризового стану українського суспільства, набуває не тільки теоретичної, але й надзвичайної практичної значущості рівня національної безпеки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» «Розвиток сучасного українського суспільства: соціологічний та політологічний виміри» (номер державної реєстрації 0115U00604, науковий керівник – доктор соціологічних наук, професор В. Бурега, термін виконання – з 25.02.2015 р. по 31.12.2020 р.). Основні положення дисертаційного дослідження увійшли до підготовленого здобувачем розділу 3 «Соціальна обумовленість захисту дітей в сучасному суспільстві». В рамках науково-дослідної теми кафедри соціології управління Донецького державного університету управління «Сучасні суспільні проблеми в соціологічному вимірі» (01.03.2011 р. – 31.12.2015 р., номер державної реєстрації 0111U000862, науковий керівник – професор В. Бурега) здобувачем підготовлено розділ 5 підсумкового звіту «Соціологічний супровід практики вирішення проблем соціального захисту дітей в кризових ситуаціях».

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає в концептуалізації особливостей процесу інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі дослідницькі задачі:

- дослідити генезу та розвиток концепцій соціального захисту дітей у рамках міждисциплінарного дискурсу, узагальнити та систематизувати наукові концепції соціології дитинства;

- здійснити операціоналізацію понять «дитина», «дитинство», «соціальний захист дітей», «кризова ситуація» у контексті умов, що вимагають оперативного втручання держави в життя дитини та підтримку родини;

- узагальнити вітчизняний досвід соціального захисту дітей в контексті його соціальної обумовленості, проаналізувавши сутність, структуру та функції соціальних інститутів, що опікуються дітьми в українському суспільстві;

- з'ясувати передумови виникнення та напрями еволюції ключових моделей соціального захисту дітей (а саме: солідарної, ліберальної, патерналістської) та проаналізувати міжнародний досвід їх реалізації;

- розкрити особливості функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях;

- визначити кризові ситуації як чинник виникнення нетипового дитинства, описати його види та охарактеризувати дітей у його просторі;

- висвітлити механізми формування соціального капіталу дітей, що потрапили у кризову ситуацію та мають нетиповий характер перебігу дитинства;

- виявити особливості та з'ясувати можливості реалізації прав дитини у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві;

- обґрунтувати на основі даних проведених емпіричних досліджень переваги, можливості, обмеження традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які опинились у кризовій ситуації та запропонувати модель їх оптимізації.

Об'єктом дослідження є соціальний захист дітей у кризових ситуаціях.

Предметом дослідження виступають особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві.

Методи дослідження. Базовою для дослідження процесу інституціоналізації соціального захисту дітей, що потрапили у кризові ситуації та переживають нетиповий характер перебігу дитинства під впливом широкого кола соціальних чинників, обумовлених низкою кризових явищ, присутніх в сучасному українському суспільстві, було обрано структурно-функціональну парадигму, що застосовувалася в контексті міждисциплінарного підходу. У дисертаційній роботі застосовано комплекс загальнонаукових методів: 1) операціоналізація та інтерпретація понять залучені до вивчення категоріально-понятійного апарату, дозволили сформулювати визначення таких термінів, як «дитина», «дитинство», «нетипове дитинство», «кризова ситуація», «соціальний захист дітей»; 2) аналіз сприяв дослідженню особливостей становлення та розвитку наукової думки щодо соціального захисту дітей з нетиповим дитинством і виявлення основних наукових парадигм вивчення дитини та дитинства; 3) синтез дозволив дати системну характеристику структурі та функціям соціальних інститутів, що опікуються дітьми в Україні, визначити закономірності їхнього існування; 4) порівняння допомогло розкрити особливості солідарної, ліберальної та патерналістської моделей функціонування системи соціального захисту дітей, які опинилися в кризових ситуаціях, в контексті висвітлення існуючих особливостей вітчизняних та міжнародних норм права щодо визначення нетипового характеру перебігу дитинства, кризової ситуації, складних життєвих обставин; 5) моделювання дозволило створити теоретичну концепцію вивчення переваг, можливостей та

вад існуючих теорій інституціоналізації соціального захисту дітей; б) метод аналогії надав можливість виділити концептуальні основи соціального захисту дітей в умовах збройного конфлікту, що існують у міжнародній практиці.

Соціологічне забезпечення практики вирішення питань інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях передбачає залучення комплексу методів, в основі яких є аналіз документів щодо висвітлення поточної ситуації засобами масової інформації й інформаційними агентствами мережі Інтернет, які забезпечують систематичний збір даних про ту чи іншу категорію дітей та потребують соціального захисту й нормативного визначення свого статусу, набутого в умовах конкретної кризової ситуації. Для збору емпіричного матеріалу було використано анкетування, глибинне інтерв'ю, аналіз друкованих ЗМІ та Інтернет видань, вторинний аналіз соціологічних даних.

Емпіричну базу становлять результати семи соціологічних досліджень, проведених за участю автора:

1. «Профілактика ВІЛ-інфекції серед підлітків груп ризику в Україні та Південно-Східній Європі» у рамках програми співробітництва Уряду України та Дитячого фонду Організації об'єднаних націй (ООН ЮНІСЕФ) при партнерстві з громадською організацією «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка». Дослідження проводилось у 2007 – 2009 рр. у таких мегаполісах України, як Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк методом анкетного опитування (n=2 640). Результати були оприлюднені у Доповіді Консорціуму із захисту дітей вулиць «Авіа» за підтримки ЮНІСЕФ.

2. «Соціальні стратегії випускників шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2010 – 2013 рр.). Збір інформації здійснювався методом глибинних інтерв'ю з випускниками Донецької ЗОШ-інтернату I - III ступенів № 1 та Мар'їнської ЗОШ-інтернату I - III ступенів № 3 імені О. Макаренка для дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, які вступили до Донецького державного університету управління (n=20).

3. «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» при співпраці Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень з кафедрою соціології управління Донецького державного університету управління, проводилося в рамках програми реформування влади на місцях у 2012 р. методом анкетування населення (n=400) та проведення глибинних інтерв'ю з керівниками відділів районних адміністрацій при виконкомі міста Донецька, які займалися безпосередньою роботою з населенням (n=9). Результати дослідження оприлюднені в Аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень 2013 року.

4. «Проблеми усиновлення», яке проводилося у рамках програми «Сирітству - ні!», започаткованої Фондом Ріната Ахметова «Розвиток України» у 2013 р. Збір інформації здійснювався методом анкетного опитування цільових аудиторій за стихійною вибіркою (усі відвідувачі тематичної фотовиставки «Назустріч щастю») (n=6 500).

5. «Результативність діяльності Служби супроводу», як авторське дослідження, що проводилося при Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та

молоді Донецька у 2013 р. методом анкетного опитування цільових аудиторій за стихійною вибіркою (опитування проводилось серед усіх клієнтів Служби супроводу, які впродовж 2013 р. звертались за наданням соціальної допомоги більше 2-х разів), (n=500).

6 «Україна-2013: підсумки року» вторинний аналіз результатів дослідження, проведеного Інформаційним агентством «Незалежне бюро новин» за результатами онлайн опитування читачів сайту <http://nbnews.com.ua>, яке здійснювалось протягом року (n=6 000).

7. Моніторинг тематичних матеріалів з проблем захисту дітей в Україні за період з лютого 2014 р. по грудень 2015 р. таких Інтернет-видань, як Об'єднане Товариство «Центр досліджень соціальних перспектив Донбасу», Інформаційне агентство «ОстроВ» (<http://www.ostro.org>); Інтернет газета «Новости Донбасса» (НОВОСТИ.dn.ua) (<http://novosti.dn.ua>); Офіційний сайт міста Донецька (<http://62.ua>).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні важливої проблеми в галузі соціології дитинства – концептуалізації особливостей процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій в сучасному українському суспільстві, а саме:

вперше:

– виокремлено ознаки, що характеризують специфіку процесу інституціоналізації соціального захисту дітей в умовах кризових ситуацій в сучасному українському суспільстві: формування нових зразків та норм поведінки, пов'язаних з примусовим витісненням дитини з сім'ї, вимушеним відокремленням дітей від батьків, тимчасовим переміщенням, раптовою бідністю та прихованим сирітством; створення профільних організацій, що опікуються дітьми, які потрапили в кризову ситуацію (волонтерські організації, громадські об'єднання, міжнародні та благодійні фонди, релігійні громади); вдосконалення нормативно-правової бази та приведення її у відповідність до європейських стандартів для реформування діяльності служб соціального захисту дітей (внесення змін до базових законів). Доведено, що процес інституціоналізації соціального захисту дітей в українському суспільстві суттєво гальмує несформованість механізмів державного контролю за діяльністю новоутворених структур соціального захисту дітей, що перебувають в кризових ситуаціях, а також відсутність юридично обґрунтованих санкцій до порушників прав і свобод дитини;

– розроблено соціологічну концепцію інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях, основні положення якої сформульовані на засадах поєднання соціокультурного, соціально-економічного, соціально-психологічного та соціально-педагогічного підходів, що дозволило дослідити чинники виникнення нетипового дитинства та виокремити характерні для нього особливості; а також обґрунтувати необхідність створення нових технологій соціального захисту дітей з нетиповим дитинством;

– запропоновано категоріально-понятійний апарат соціологічного дослідження інституціоналізації соціального захисту дітей, які потрапили у кризову ситуацію, до якого включено такі основні поняття: «нетипове

дитинство», яке визначається як стан життєдіяльності дитини, що деформується під впливом соціальних криз, внаслідок чого виникають конкретні соціальні проблеми, пов'язані з викривленням життєвих практик, що призводить до виключення дитини з традиційних контекстів життя родини та суспільства в цілому; «кризова ситуація», яка розуміється як атрибутивна характеристика суспільного розвитку, притаманна всім соціальним групам, структурам й інститутам. В результаті кризової ситуації можуть виникати не тільки деструктивні процеси дезінтеграції соціальних акторів, але й відбуватися їхня солідаризація та консолідація; «соціальний захист дітей», що розглядається як система реалізації організаційно-правових та фінансово-економічних заходів, що охоплює своєю діяльністю різні вікові (немовлята, неповнолітні) та проблемні групи дітей (сироти, інваліди, безпритульні, дезадаптовані, аутичні та ін.), а також сім'ї, які потрапили в складні життєві обставини, та осіб, що знаходяться у безпосередній взаємодії з дітьми;

– виявлено особливості функціонування механізмів формування нетипового характеру перебігу дитинства в кризових ситуаціях, зокрема: вимушена соціальна депривація як суспільне явище, що характеризується відсутністю у батьків можливості задовольняти потреби своїх дітей і примусовим (без волі батьків) витісненням дитини з родинного кола; вимушена сепарація, за якої діти не з власної волі змушені виживати самотійно, оскільки не можуть об'єднатись ані з сім'єю (вимушена сепарація від батьків), ані з найближчими родичами (вимушена сепарація від родини);

удосконалено:

– теоретичні засади моделі соціального захисту дітей в Україні завдяки їхньому доповненню авторською концепцією, що дозволило встановити амбівалентний характер неблагополуччя дитини, зумовлений соціально-економічними труднощами родини; психолого-педагогічними проблемами, пов'язаними з розвитком, соціалізацією й інтеграцією дитини в соціум; трансформацією суспільного стереотипу феномену інвалідізму, який за сучасних умов сприймається суспільством як соціальна проблема, «зайвий тягар», що вимагає додаткових фінансових та моральних витрат;

– теоретичні уявлення щодо ролі кризових явищ у формуванні таких характеристик нетипового дитинства як дитяча бідність, соціальна занедбаність, швидке дорослішання, внаслідок чого виникають такі соціальні явища, як сепарація, депривація, префігуративність, ексклюзія, асоціальність, кримінальність, міжгенераційна конфліктність;

– характеристики системи управління соціальним захистом дітей, завдяки розкриттю особливостей її функціонування на рівні місцевого самоврядування для вирішення проблем, пов'язаних з перебуванням дитини та її родини в кризовій ситуації, доведено необхідність перерозподілу обов'язків органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, скасування процедури делегування повноважень між ними щодо надання послуг з соціального захисту населенню та реалізації цільових загальнодержавних програм;

дістало подальший розвиток:

- уявлення про соціальний капітал дитини як інвестицію одного покоління в розвиток іншого, зокрема досліджено вплив дефіциту соціального капіталу на перебіг процесів соціалізації, інтеграції дитини до дорослого життя за нових для українського суспільства кризових умов;

- соціологічне визначення таких понять, як «дитина», яке розуміється не тільки як людина з певними соціально-демографічними характеристиками, але й як найвища соціальна цінність, суб'єкт соціальних відносин, об'єкт соціального захисту, відповідальність за життя якого несуть родина та держава; «дитинство», яке розглядається не тільки як процес, пов'язаний з трансформацією соціального буття людини, але й як період життя від народження до повноліття, на перебіг якого безпосередньо впливають інститути сім'ї, освіти, держави, в результаті чого відбувається інтенсивний соціальний та психологічний розвиток особистості, під час якого закладаються передумови до її вступу в доросле життя;

- інтерпретація передумов виникнення, змісту, концептуальних засад та етапів розвитку класичних концепцій соціального захисту дітей, завдяки аналізу світового досвіду та особливостей реалізації солідарної, ліберальної та патерналістської моделей, у рамках яких виокремлено: за критерієм індивідуалізму механічний та органічний типи солідарної моделі; за критерієм верховенства права – консервативний, бісмарківський та соціально-демократичний типи ліберальної моделі; за критерієм контролюваності життя дитини та її сім'ї з боку суспільства суспільний та клієнтарний типи патерналістської моделі соціального захисту дітей, у кожному з яких, у свою чергу, виокремлено пасивну та активну форми політики держави щодо розвитку наступних поколінь;

- визначення особливостей реалізації прав дітей в українському суспільстві та можливостей їхнього дотримання в кризових ситуаціях, що дозволило виявити правові прогалини у нормативно-правовій базі соціального захисту дітей із нетиповим дитинством, а також надало можливість обґрунтувати необхідність реформування вітчизняного законодавства та приведення його у відповідність до загальноєвропейських гуманістичних цінностей з метою законодавчої підтримки розробки нових технологій соціального захисту дітей.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані автором висновки щодо особливостей, чинників та бар'єрів інституціоналізації соціального захисту дітей можуть бути використані в роботі відповідних соціальних служб органів державної влади та місцевого самоврядування. Основні теоретичні та емпіричні положення дисертації використано автором у процесі викладання таких дисциплін, як «Соціологія» (освітньо-кваліфікаційного рівня (ОКР) «бакалавр»), «Сучасні моделі культурної політики» (ОКР «магістр») та «Основи сучасної культурної політики» (ОКР «спеціаліст») в Харківській державній академії культури (довідка № 01-03-1123 Харківської державної академії культури від 24.12.2015 р.). Окрім того, результати дисертаційної роботи можуть бути використані при викладанні таких навчальних курсів, як «Соціологія дитинства», «Соціологія молоді», «Соціологія соціальної роботи»,

«Соціологія управління», «Соціологія особистості».

Запропоновані теоретичні висновки дисертаційного дослідження щодо зміни принципів роботи служби у справах дітей та управління соціального захисту були використані Регіональним філіалом Національного інституту стратегічних досліджень під час реалізації науково-дослідного проекту «Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність» та при написанні аналітичної доповіді (довідка № 34 від 25.02.2015 р. Регіональним філіалом Національного інституту стратегічних досліджень).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є особисто виконаним науковим дослідженням, висновки і результати якого, зокрема, ті, що розкривають наукову новизну, розроблені, отримані та сформульовані автором самостійно. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ті положення, які напрацьовані в результаті особистих досліджень здобувача.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення дисертації та результати проведених автором емпіричних досліджень доповідались на: V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій» (3 квітня 2009 р., м. Київ); V-X Міжнародних наукових конференціях «Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління» (28 лютого 2009 р., 24 лютого 2010 р., 22 лютого 2011 р., 24 лютого 2012 р., 23 лютого 2013 р., 28 лютого 2014 р. м. Донецьк); II-IV Міжнародних наукових конференціях «Зинов'ївські студії» (16 травня 2009 р., 24 травня 2010 р., 26 травня 2013 р., м. Москва); X-XII Міжнародних науково-практичних конференціях «Якубинська наукова сесія» (5 квітня 2013 р., 4 квітня 2014 р., 17 квітня 2015 р., м. Харків); I Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей» (15-17 жовтня 2009 р., м. Харків); Міжнародній науково-практичній конференції Національного інституту стратегічних досліджень «Українська політична нація: проблеми становлення» (14 березня 2012 р., м. Київ); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми російської економіки в сучасних умовах» (20 грудня 2013 р., Москва); II Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи» (17-19 жовтня 2013 р., м. Харків); XIX Міжнародній науковій конференції «Харківські соціологічні читання» (5-6 листопада 2015 р., м. Харків), Міжнародній науковій конференції «Actual Problem of Science and Education» (31 січня 2016 р., м. Будапешт).

Публікації. Результати дисертації оприлюднені у 38 наукових працях, зокрема: у 2-х монографіях, 23-х статтях у фахових виданнях України, 6-ти статтях в іноземних виданнях та 7-ми статтях і тезах у збірниках конференцій, форумів, конгресів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'ятих розділів, висновків, списку використаних джерел (440 найменувань) та 4 додатків. Повний обсяг дисертації складає 416 сторінок, в тому числі обсяг основного тексту — 363 сторінки. Робота містить 24 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено рівень її наукової розробленості, встановлено зв'язок із науковими програмами, планами, темами НДР Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» і Донецького державного університету управління, сформульовано мету та поставлено задачі дисертаційного дослідження, окреслено об'єкт і предмет, розкрито наукову новизну та описано її практичну значущість, проаналізовано теоретико-методологічні засади, висвітлено емпіричну базу та практичне значення одержаних результатів, наведено апробацію та перелік публікацій автора за результатами дисертаційного дослідження.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади вивчення становлення і розвитку соціального захисту дітей»** визначено основні концептуальні підходи до вивчення дітей і дитинства, проаналізовано етимологічні засади та онтологічні характеристики термінів «діти», «дитинство», «соціальний захист дітей», узагальнено та структуровано наукові уявлення про етапи становлення соціального захисту дітей в українському суспільстві й визначено шляхи його інституціоналізації, розкрито здобутки, проблеми і особливості відображення впливу кризових ситуацій на дитину в соціології дитинства, досліджено теоретико-методологічні засади становлення та розвитку соціального захисту дітей, узагальнено й систематизовано наукові уявлення щодо вивчення в рамках міждисциплінарного дискурсу дітей та дитинства.

Уперше увагу на роль дитини в суспільстві звернула німецька дослідниця Х. Цайхер, яка в соціологічному есе «Дитина у суспільстві та дитинство в соціології» запропонувала відійти від дослідження процесів соціалізації й звернутися до інших проблем, пов'язаних з життям неповнолітніх у соціумі. Актуалізував питання наукового дослідження дітей як соціально-демографічної групи С. Бернфельд, на думку якого, дорослий світ розглядає дитину тільки як засіб досягнення теологічної, етичної, політичної або соціальної мети. Утім існує цілий комплекс невідкладних соціальних проблем, що потребують негайного втручання суспільства для прискорення їх вирішення. Тривалий час дитина та дитинство, як перехідний етап до дорослого життя, перебували в полі зору виключно психології та педагогіки, а соціологи у своїх дослідженнях залишали зазначені категорії поза увагою. Аналізуючи історію дитинства та генезу досліджень світу дитини, Ф. Арієс порушив питання щодо впливу процесів соціального розвитку на умови життя дітей, таким чином започаткувавши для соціологічних досліджень новий напрям і довівши необхідність їх виокремлення в окрему галузь соціології.

У ХХ столітті вивчення дитини та дитинства здійснювалось на стику соціології та педагогіки в рамках соціально-орієнтованого інтеграційного підходу, засновником якого був Ф. Шлейєрмахер. Першим звернув увагу на включення дитини до окремих сфер суспільного буття та визначив коло державних інститутів, які контролюють її життя, У. Бек. Таким чином закріпилась міждисциплінарність диспутів науковців щодо дитини та процесу її

становлення, що дало можливість розглядати дитинство в контексті соціально сформованого явища. Зокрема, була доведена необхідність соціального захисту дітей як специфічної соціально-демографічної групи.

У результаті досліджень соціологічної перспективи вивчення дитинства виділились два відносно самостійні напрями аналізу означеного феномену. В рамках першого можна назвати роботи, у котрих дитинство висвітлено як певна культурно-історична цінність. Так, у дослідженнях Ф. Арієса, Ф. Боаса, М. Мід, Б. Малиновського, Л. Демоза, Е. Еріксона розкрито еволюцію поглядів суспільства на дитинство, охарактеризовано особливості зміни змісту дитинства в історії розвитку суспільства. Соціокультурні аспекти соціального визначення дитинства відображені в дослідженнях: П. Брюхнера, М. Вінса, Х. Попітца, Н. Постмана, Д. Ріхтера, Х. Хенгста, Х. Цахера, І. Бестужевої-Лади, С. Іконнікової, М. Кагана, Г. Ковальової, І. Кона, Л. Кураєвої, Е. Куруленко, С. Мітрофанової, Д. Фельдштейна, С. Щеглової.

На відміну від традиційних психолого-педагогічних досліджень, усе ще методологічно пов'язаних з біологічною парадигмою онтогенезу дитини в суспільстві, соціологія розглядає дитинство не через природну даність, а як соціальний конструкт, а дітей визначає співучасниками (хоча і не завжди рівноправними) у соціальному процесі, які мають свій власний погляд на світ. Існують кілька специфічних соціологічних парадигм в рамках яких категорія діти розглядається як:

- особливе «плем'я» (tribal group) зі своєю специфічною культурою, мовою, ігровими традиціями тощо, а дитяча культура може бути безписемною й містить багато архаїчних елементів, які незрозумілі дорослому світу, але водночас важливі для суспільства;

- соціальна меншість, аналогічна гендерним, расовим, соціально-економічним й етнічним меншостям, у контексті соціальної нерівності, владних відносин та вікової дискримінації.

- соціальна група з власним соціальним простором – дитинством, який визначає: де, як і якого статусу діти набули в суспільному житті, яким чином вони впливають на дорослий світ і змінюють його.

Важливе значення для створення нової соціологічної парадигми мав міжнародний проект «Дитинство як соціальний феномен» Європейського Центру соціальної політики під керівництвом соціолога Е. Квортрупа, результати якого оприлюднені в монографії «Про зміну дітей і дитинства», де обґрунтована необхідність наукового вивчення соціологами такої соціально-демографічної групи, як діти. Уперше замість звичної, традиційної для науковців «психологізації» світу дитини, пріоритетними стали соціально-економічні, демографічні та політичні проблеми. Було зроблено спробу вивчення дітей як соціально-демографічної групи, визначено її місце в соціальній структурі та структурі населення; наведено оцінку ролі дитини в системі взаємин між поколіннями.

У 1998 р. при Міжнародній соціологічній асоціації було створено спеціальний Дослідницький комітет із соціології дитинства, інтереси якого в ЮНІСЕФ представляють робочі групи, що досліджують проблеми дітей, сім'ї

та молоді. Таким чином, широка громадськість отримала можливість ознайомлюватися зі звітами, присвяченими проблемам дитячої бідності, злочинності, смерті від нещасних випадків тощо. Сьогодні одним із провідних видань, присвячених дитинству, є «Глобальний журнал досліджень дитини», започаткований у 1994 р.

Уперше звернули увагу на залежність системи організації соціального захисту дітей від рівня самоорганізації в суспільстві російські науковці В. Капіцин і Б. Краснов, які виокремили три основні моделі: ліберальну, патерналістську й соціальну. Розглядаючи західні парадигми щодо розбудови соціальної політики, О. Федотов стверджував, що їх основою є концепція «дев'ятої ринкової структури», провідна роль середнього класу як гаранта соціальної безпеки для повноцінного розвитку наступних поколінь. Простежив залежність соціальної політики від економічної стратегії держави, виділив кейнсіанську й монетаристську моделі Г. Рузавін. У концепції М. Курбатової описано кореляцію соціальної політики щодо захисту дітей з розвитком трудових відносин, а проблему формування системи соціального захисту нащадків дослідниця вивела на рівень соціальної безпеки. Необхідно звернути увагу на концептуальну класифікацію, запропоновану Г. Еспін-Андерсоном. Вивчення політичної та макроекономічної ситуації дозволило вченому виокремити солідарну, ліберальну та патерналістську стратегії соціального захисту дітей.

Сьогодні соціологія дитинства має безліч наукових підходів, відповідно до яких діти вивчаються з позицій: концепції еволюціонізму (Л. Обухов, І. Кон, Л. Демоза); соціокультурної концепції (М. Мід, Б. Малиновський, Е. Куруленко); концепції соціальних трансформацій (С. Щеглова, С. Мітрофанова, М. Астоянц); концепції кризи дитинства (Б. Ельконін, В. Слободчиков, Ю. Овінова); концепції зникнення дитинства (Н. Постман, Х. Хенгст, М. Віннс); концепції незалежності (С. Фріс, О. Омельченко). Таким чином, усе різноманіття наукових парадигм свідчить про широкий спектр соціальної проблематики, пов'язаної з дітьми та дитинством.

У другому розділі **«Концептуальний аналіз соціального захисту дітей на засадах міжнародного досвіду»** проаналізовано передумови виникнення та з'ясовано основні етапи еволюції ключових концепцій соціального захисту дітей. На основі вивчення світового досвіду соціального захисту дітей в дисертаційній роботі було виділено три основні концептуальні моделі: солідарну, ліберальну та патерналістську, у рамках яких виокремлено певні типи, історично сформовані шляхом низки реформ у процесі еволюції ставлення суспільства до принципів розвитку наступних поколінь. Окремо слід зауважити, що в роботі було використано науковий доробок вітчизняних дослідників, зокрема В. Бакірова «Солідарність: зміна парадигми?» та С. Катаєва «Деякі моделі соціокультурних трансформацій». Дослідження солідарної моделі у контексті концепції «солідаризму», створеної Е. Дюркгеймом дозволило виокремити механічний та органічний типи системи соціального захисту дітей, в основу яких покладено принцип наявності чи відсутності в соціальних гарантіях такого фактора, як індивідуалізм. Враховуючи зазначені особливості, органічний тип солідарної

моделі описано на прикладі Сполучених Штатів Америки, а механічний – спираючись на досвід Канади.

Державна політика щодо формування системи соціального захисту в США ґрунтується на правилі покладання відповідальності за особисте благополуччя громадянина на них самих. Оскільки право на державну підтримку мають тільки особи, котрі нездатні самотійно себе забезпечувати, а суспільство бере на себе відповідальність підтримувати лише окремі категорії населення, які потрапили в скрутні життєві обставини та вимушено перебувають у кризовій ситуації. Така особливість соціальної політики обумовлена наступними національними відмінностями: велика територія, федеративний устрій, строкатий етнічний та расовий склад, індивідуалізм як особливість національного характеру. В зазначених умовах провідна роль в організації соціальної допомоги сім'ям з дітьми в США відводиться благодійним організаціям, фондам, приватному підприємництву та церкві, які здійснюють фінансову підтримку та беруть на себе відповідальність за догляд і забезпечення дітей та сімей, що переживають певні соціальні негаразди. У державі функціонує розгалужена мережа волонтерських товариств, члени яких безкоштовно, на добровільних засадах надають соціальну допомогу. Співпраця держави з благодійними приватними та громадськими організаціями дозволила створити чітку схему контролю за становищем дітей у суспільстві, що сприяло переходу якості надання послуг у системі соціального захисту дитинства на досить високий рівень. Аналіз нормативно-правової бази США щодо ювенального законодавства дав можливість виділити певну особливість, яка на сьогодні є пусковим механізмом руйнування інституту сім'ї в країні через включення до програм соціальної підтримки виключно неповних родин. Такі стандарти підривають зацікавленість громадян у збереженні інституту сім'ї, оскільки змушує жінок після народження дитини відмовлятися від шлюбу, юридично розривати відносини з батьком дитини, щоб мати право на включення до соціальної програми й отримання матеріальної допомоги. Зазначені обставини сприяють збільшенню кількості народжених поза шлюбом дітей та розлучень. Результатом проведеного дослідження американської системи соціального захисту дітей стала розробка схеми взаємодії держави та суспільства на шляху забезпечення повноцінного якісного життя наступних поколінь.

До механічного типу солідарної моделі нами було віднесено систему соціального захисту дітей, що сформувалась у Канаді, де адаптація до умов глобальної економіки відбувалась шляхом зменшення спільних податків, обмеження втручання уряду в ринкові механізми, приватизації соціальних послуг і підприємств комунального господарства, що надають такі послуги, та зниження екологічних стандартів. Ці обставини допомогли зрозуміти сучасний стан системи соціального захисту дітей, що вважається найбільш гуманною у світі та орієнтована виключно на повноцінний розвиток наступних поколінь. Спеціалізовані програми допомоги дітям та їх сім'ям, що опинились у складних життєвих ситуаціях, федеральний уряд держави віддав до сфери юрисдикції провінцій, у яких створювались абсолютно самотійні системи соціального

захисту дітей в залежності від специфіки кризових ситуацій, що виникають у конкретному регіоні. Кожна з провінцій виділяє та розподіляє муніципалітетами кошти за зазначеною статтею бюджету залежно від кількості дітей у конкретному населеному пункті. Однак існує певний перелік соціальних послуг, який держава віддала на реалізацію приватним компаніям чи під контроль доброчинних організацій (догляд на дому, приватні клініки, приватні дитячі сади).

Проведений аналіз свідчить, що вибір моделі соціального захисту дитини перш за все має пряму залежність від мети соціальної політики держави та рівня її економічного розвитку. Як показала практика, існує два варіанти: перший – фінансова стабільність дає можливість родині самостійно забезпечувати себе і своїх нащадків, а соціальної допомоги потребують певні групи, що потрапили в складні життєві обставини або кризову ситуацію. Другий виникає за умов, коли основних прибутків сім'ї не вистачає для задоволення існуючих потреб і держава змушена надавати певну грошову допомогу на утримання дитини, а соціальні служби опікуються не тільки дітьми, які опинились у кризовій ситуації, але й тими, що живуть у стандартних для конкретного суспільства умовах.

Спираючись на методологічний доробок та дослідження форм соціального захисту, проведені Г.Еспінг-Андерсеном у контексті аналізу ліберальної системи соціального захисту дітей у країнах Євросоюзу, в роботі було виокремлено три основні типи: консервативний, бісмарківський та соціально-демократичний. Зазначена типологізація концептуально відображає той вибір, який зробила кожна з країн ЄС стосовно встановлення фундаментальних принципів побудови системи соціального захисту, у тому числі й такої категорії громадян, як діти.

Консервативний тип ліберальної моделі, яскраво представлений у Великобританії та Нідерландах, діє на засадах відокремлення системи соціального захисту дітей від економічних відносин, обмежуючи масштаби надання допомоги за «адресним» принципом. Отже, суспільство підтримує лише ті категорії громадян, які не мають жодних інших прибутків окрім державної допомоги, та на утриманні яких знаходяться діти, оскільки однією з пріоритетних позицій соціальної політики ЄС є забезпечення життя майбутніх поколінь на життєво достатньому рівні. Особливістю консервативного типу, яка позитивно відрізняє його від інших, є законодавчо зафіксовані критерії визначення ефективності роботи системи соціального захисту дітей, в основі яких лежить відсоток вирішення конкретних соціальних проблем та кількість виведених із кризової ситуації дітей.

До бісмарківського типу ліберальної моделі було віднесено системи соціального захисту дітей, впроваджені в Німеччині, Франції, Австрії, Італії, які базуються на принципах забезпечення гарантованих виплат за рахунок небюджетних фондів та благодійних організацій, підставою для чого є існування сім'ї на рівні нужденності. Останнім часом, масштаби таких виплат в країнах ЄС значно збільшились, що стало приводом для жвавої дискусії на урядовому рівні навколо дефіциту коштів для забезпечення соціальних програм

підтримки дітей і сімей з дітьми та подальших можливостей існування самої бісмарківської системи.

Вивчення особливостей соціально-демократичного типу ліберальної моделі захисту дітей дало можливість визначити механізми роботи системи надання соціальних гарантій у країнах Центральної та Східної Європи, суттєвою особливістю яких є повна відсутність адресних програм соціальної допомоги дітям. Перебування протягом певного часу в рамках радянської патерналістської системи позначилось на принципах розподілу соціальних гарантій у цих державах, основною концепцією яких стало надання соціальних послуг виключно для підтримки базового рівня життя. Економічні ускладнення останніх років спровокували різке зубожіння сімей з дітьми, однак пріоритетним напрямком виділення бюджетних коштів є виплати пенсій за віком, що ставить суспільство перед ризиком утримання старіючого покоління за рахунок утисків молодого. Ще однією суттєвою особливістю соціально-демократичного типу є делегування органами місцевого самоврядування завдань щодо соціального захисту дітей та сімей з дітьми громадським організаціям, у деяких випадках з частковою фінансовою підтримкою. Така політика стала причиною втрати контролю з боку держави над галуззю соціального захисту дитинства, зробивши соціальну допомогу частиною завдань громадського (публічного) сектору. Загалом для країн Центральної та Східної Європи в соціальній сфері характерні три тенденції: децентралізація, комерціалізація та внутрішній безлад.

В дисертаційному дослідженні було проаналізовано два основні різновиди патерналістської моделі соціального захисту дитинства: суспільний та клієнтарний, що представлені пасивною та активною формами ставлення держави до сприяння розвитку наступних поколінь і проявляються у рівнях контролю з боку суспільства над життям дитини та її сім'ї – тотальному та лояльному. Тому в роботі виділено та проаналізовано дві діаметрально протилежні наукові позиції щодо залучення патерналістської моделі для вирішення певних гуманітарних проблем у суспільстві. Перша, схвального характеру, була розроблена Е. Мейо, на думку якого держава повинна піклуватись про своїх громадян. Друга – негативна, сформульована Ф. Тейлором, який зауважив на існуванні фактору довіри в стосунках між державою та суспільством. Концепція суперечності форм патерналізму базується на протиріччях у клієнтарних стосунках, які формують певні види соціальної залежності нужденних від суспільства чи від держави. Зазначені типи патерналізму були описані нами на прикладах Росії та Японії, що дозволило провести порівняльний аналіз, виділити нагальні проблеми та визначити наявні недоліки.

Російський варіант патерналізму в системі соціального захисту дітей базується на принципах вирішення вже існуючих проблем, що цілком покладаються на державні служби соціального захисту, пріоритетом для яких є вилучення дитини з родини, котра потрапила в кризову ситуацію чи переживає певні труднощі, та влаштування її до закладу інтернатного типу. Системний контроль за сім'єю здійснюється органами, що входять до складної

бюрократизованої системи соціального захисту з жорсткою централізацією управління галуззю. Дитина розглядається суспільством у контексті державної власності, а тому відповідальність за її соціальне влаштування несуть виключно органи ювенальної юстиції та профільні служби соціального захисту.

Японський тип патерналістської моделі передбачає активну та оперативну роботу соціальних служб, основним принципом яких є дія на випередження, недопущення прецеденту, за якого дитина та її родина можуть потрапити в кризову ситуацію, викликану складними життєвими обставинами. Тому перевага надається консультативним формам патронажу над сім'єю та роботі чіткого механізму колективних дій держави і приватних закладів, які спеціалізуються на соціальних послугах дітям.

Таким чином, на сьогодні світове співтовариство має у своєму розпорядженні велике різноманіття моделей соціального захисту дітей, основним завданням яких є створення сприятливих умов для повноцінного розвитку та належного виховання здорових нащадків. Кожна з них не є сталою, бо знаходиться в стані постійних трансформацій через необхідність оперативно реагувати на нові виклики часу, що виникають перед суспільством, а тому має декілька форм, зміст яких напряму залежить від обраних механізмів вирішення складних життєвих ситуацій, до яких потрапляють діти.

У третьому розділі **«Соціальна обумовленість захисту дітей в сучасному суспільстві»** визначено соціальну обумовленість захисту дітей в сучасному українському суспільстві, розкрито особливості функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях, проаналізовано дітей як суб'єкт соціальних змін та об'єкт соціального захисту, висвітлено сутність, структуру та функції соціальних інститутів, що опікуються дітьми, встановлено форми та ресурси, які вони застосовують.

Вітчизняна система соціального захисту дітей формувалася за умов старої, радянської, яка була обтяжена жорсткою централізацією та бюрократичними навантаженнями. В Україні донині основою державної політики щодо соціального влаштування дітей є ідеї колективного виховання, які суперечать загальноєвропейським принципам через свою архаїчність.

Сьогодні світ дорослих розглядає дитину виключно як суб'єкт соціального життя, а дитинство сприймається як маргінальний процес, результатом якого є перехід у доросле життя, на шляху до якого особистість повинна «включатись», «інтегруватись», «соціалізуватись», так би мовити, адаптуватись. У зв'язку з цим в роботі було детально досліджено особливості процесів соціалізації, адаптації та інтеграції дітей в українському суспільстві.

Спираючись на наукову теорію Г. Балла, визначено та проаналізовано проблеми соціальної адаптації дітей за несприятливих умов для їх життя. У результаті виокремлено п'ять основних складових: психологічну, економічну, комунікативну, регулятивну й освітню, що дозволило за допомогою наукової концепції В. Ярської виокремити три фази становлення дитини в сучасному суспільстві (адаптація, індивідуалізація, інтеграція). У рамках теорії Е. Фрома, який виділив статичну та динамічну адаптації як основні механізми соціалізації, та за допомогою еволюційної теорії Е. Еріксона виявлено тісний взаємозв'язок

зазначених процесів з умовами життя дитини. Аналіз проблеми включення дитини в суспільне життя, здійснений у рамках наукової теорії Г. Еспін-Андерсона, допоміг встановити взаємозв'язок між інтеграцією та комплексом факторів, зумовлених політичною й економічною ситуаціями в суспільстві. Таким чином, актуалізовано проблему інклюзії дитини в українському суспільстві, ключовими принципами якої стали рівність можливостей для всіх без винятку категорій дітей (сироти, діти з обмеженими можливостями).

У дисертації проаналізовано процес інституціоналізації соціального захисту дітей в Україні за умов існування кризових ситуацій, виділено одну з основних його функцій – стабілізацію соціальної системи, й визначено три групи соціальних інститутів: реляційні, регулятивні та культурні. В зв'язку з цим інституціоналізація розуміється як процес заміни спонтанної та експериментальної поведінки на прогнозовану й регульовану, зокрема визначення та закріплення соціальних норм, правил, статусів і ролей, узгодження з відповідною системою, здатною задовольняти певні суспільні потреби. Під час інституціоналізації соціальні практики стають регулярними, традиційними, довготривалими, що сприяє виникненню нових соціальних інститутів.

Розкривши сутність основних соціальних інститутів, у рамках яких відбуваються становлення та розвиток дитини, відповідно до теорії Я. Щепанського було визначено, що в сучасному українському суспільстві наявні інституціональні новоутворення, не охоплені традиційною класифікацією. Сьогодні в Україні відбувається процес формування інституту соціального захисту дітей у кризових ситуаціях, який за кількістю покладених на нього функцій є поліфункціональним, за типом організації – формальним, за сферою та змістом діяльності може бути політичним (у контексті реалізації програм державної соціальної політики щодо захисту уразливих верств населення), економічним (матеріальне забезпечення), освітнім (паралельне виконання, окрім виховних функцій, ще й освітніх в закладах інтернатного типу). За умов несформованості механізмів реагування на кризові ситуації, соціальний захист дітей в Україні можна вважати незрілим інститутом.

Утім, науковці по-різному визначають значимість інституту держави і влади в житті дитини та її сім'ї. Так, на думку М. Оріу, питання співвідношення держави й інших соціальних інститутів вирішуються за формулою «перший серед рівних» або як «інститут інститутів». Тому, дотримуючись основних принципів структурного функціоналізму, в дисертації було проаналізовано роль інституту сім'ї, що бере безпосередню участь на всіх етапах перебігу дитинства та характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, які регламентують взаємні стосунки між членами родини. Він у певних межах відповідає за формування поведінки, розподіл соціальних ролей, набуття соціальних практик та дотримання соціальних норм.

Аналіз створеної в Україні системи соціального захисту дітей дозволив виділити два основні вектори її спрямування.

По-перше, це система виявлення сімей з дітьми, що потрапили в складні життєві ситуації, та вирішення їх подальшої долі. У своїй діяльності вона спирається на діяльність Центру соціальної допомоги сім'ї і дітям (ЦСДСіД),

принципи роботи якого були детально проаналізовані.

По-друге - влаштування вилучених з родинного кола дітей, батьки яких позбавлені своїх прав через ті чи інші обставини, для чого існує мережа державних виховних закладів інтернатного типу.

У рамках дисертаційного дослідження виділено такі форми соціального влаштування дітей: державні (будинки дитини, дитячий будинок, школа-інтернат, притулок, центр тимчасового утримання); громадсько-державні (сімейний дитячий будинок, дитяче село, прийомна родина, фостерна сім'я, патронатна сім'я); сімейні (усиновлення, опіка, піклування).

Нещодавно виникли альтернативні форми соціального влаштування дітей, що потрапили в кризові ситуації, в яких батьки не змогли нести відповідальність за нащадків і тому турботу про занедбаних дітей взяла на себе громадськість. Серед них: «children looked after by local authorities», тобто «діти, про яких піклується місцева влада» (або просто «children looked after»), започатковані у Великій Британії, та «children in care» («діти під турботою») у Сполучених Штатах Америки. До цієї категорії належать будь-які діти, про яких піклується суспільство, зокрема, діти з особливими потребами та проблемами здоров'я, а також біженці й ті, хто пережив жорстоке ставлення чи насильство. У країнах Європейського Союзу поширена практика, коли діти залишаються в будинку з фостерним вихователем «foster educator», а батьків на час лікування й реабілітації відправляють до медичної установи.

Таким чином, нині особливо актуальним для держави стає створення умов для повноцінного фізичного, інтелектуального, духовного, морального й соціального розвитку дітей, які потрапили в кризову ситуацію. В Україні зазначений напрям є новим і таким, що потребує особливої уваги усіх гілок влади, яка відносно недавно розпочала серйозні системні реформи, обумовлені економічною, політичною та культурною кризами в українському суспільстві. На зазначеному етапі дослідження використано ключові позиції концепції соціально адекватного державного управління певних інститутів та їх взаємодії на міжвідомчому рівні, детально розробленої В. Буреґою, в якій визначено основні проблеми неузгодженості дій державних органів влади та зазначено можливі перспективи їх подолання. Це дозволило проаналізувати організаційну систему кількох центральних органів виконавчої влади, серед яких головними є Міністерство соціальної політики, Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ України, та висвітлити недоліки роботи структури Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді. Однак для успішної реалізації національної стратегії соціального захисту дітей та їх сімей, а також програм, що входять до неї, зазвичай не вистачає бюджетних асигнувань. У такому разі допомогу надають інші країни, міжнародні та вітчизняні громадські організації. Тому сьогодні при вирішенні нагальних проблем дітей та їх батьків посилюється роль неурядових організацій, на необхідність наукового осмислення діяльності яких звернула увагу Л. Хижняк у контексті визначення їх місця в сучасному суспільстві як таких, що сприяють пом'якшенню соціальних проблем, з котрими неспроможна впоратись держава: соціальна допомога, патронаж, супровід, влаштування.

Проаналізовано підтримку Європейським союзом зусиль України щодо захисту прав дітей та надання технічної допомоги через реалізацію програм: «Програма зі зміцнення та захисту прав жінок та дітей в Україні» (TRES); Safege Brussels: «Права жінок та дітей в Україні – комунікаційний компонент» та проекту ЮНІСЕФ ООН – «Розвиток комплексних превентивних послуг для дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які опинились у складних життєвих обставинах». Детальне вивчення діяльності громадських організацій, котрі працюють у сфері соціальної допомоги дітям та їх сім'ям, дозволило виділити п'ять найактивніших з них та висвітлити напрями їх діяльності в Україні: «Український фонд «Благополуччя дітей», «Надія і житло для дітей», «Кожній дитині», Благодійний Фонд Ріната Ахметова «Розвиток України» та «Соціальні ініціативи з охорони праці та здоров'я».

Таким чином, в умовах існуючої системи внутрішньої політики в Україні пріоритет у галузі захисту дітей належить державі та створеним нею соціальним інститутам. Саме вона визначає напрям проведення реформ, формує законодавчу та нормативну бази щодо вирішення проблем дітей та їх сімей, забезпечує реалізацію комплексу запланованих заходів, гарантує соціальну безпеку, однак не має можливості самотійно вирішити комплекс існуючих проблем.

У четвертому розділі **«Сутність та структура нетипового дитинства»** сформульовано поняття «нетипове дитинство» та визначено чинники, що його обумовлюють, проаналізовано кризові ситуації, що сприяють формуванню зазначеного характеру перебігу дитинства, та наведено характеристики дітей у його просторі, висвітлено проблему набуття соціального капіталу дітьми з нетиповим дитинством.

Відповідно до концептуальних засад системного аналізу у дисертаційному дослідженні розглянуто кризу як рушійну силу, що спричиняє перехід соціальних систем з одного стану до іншого. Виникнення її зумовлене дезінтеграційними чинниками, котрі змінюють існуючі сталі норми та правила життя суспільства настільки докорінно, що параметри соціальної системи набувають критичних значень, різко знижуючи рівень організованості та ймовірності повернення до попереднього стану. Комплекс кризових явищ, які існують в українському суспільстві та безпосередньо впливають на становище в ньому дитини, досліджено в контексті циклічного розвитку суспільства, основою якого, за теорією Л. Козера, є: різкий перелом, тяжкий перехідний стан, крайня точка падіння, нужденність, невідповідність соціальним стандартам.

Під кризовою ситуацією ми розуміємо не тільки процеси дезінтеграції соціальних систем, що виникають через збіг несприятливих факторів чи конфліктів, а й загальні тенденції, притаманні соціальним структурам і зумовлені нерівномірним розвитком зовнішнього та внутрішнього середовища, а також соціального інституту в цілому й окремих його частин. Відповідно до цього виокремлено кризові ситуації, які формують нетиповий характер перебігу дитинства, а саме: економічну, політичну, культурну кризи.

Реалії часу спричинили виникнення таких соціальних явищ, як раптова та застійна дитяча бідність, нових для вітчизняного соціуму, сформованих у

результаті вимушеної зміни місця проживання значної кількості населення (сім'ї внутрішньо переміщених осіб), яке втратило буквально все, перетворившись на незабезпечену категорію громадян без засобів до існування, житла та роботи.

Дитячу бідність визначено як стан, у якому живуть діти та який зумовлює певні особливості несприятливого перебігу дитинства, що відбувається за умов відсутності матеріальних, духовних та емоційних ресурсів у батьків, конче необхідних для виживання, розвитку та благополуччя сім'ї. Економічна криза є причиною змін в структурі самої бідності, оскільки формує її застійність, яка в майбутньому буде мати серйозні наслідки для українського суспільства бо неодноразово відтворюватиметься наступними поколіннями, в результаті чого відбуватиметься її «консервація» в соціумі.

Результатом економічних негараздів є створення ще однієї кризової ситуації – витіснення дитини із сім'ї. Тому було досліджено процеси депривації як у контексті окремих випадків, так і соціального явища, зумовленого неможливістю батьків задовольняти потреби своїх нащадків та спрямованого на витіснення дитини з родинного кола. У свою чергу, на основі дослідження життєвих практик дітей, котрі перебували в кризових ситуаціях, зроблено висновок, що у них відбувається напрацювання захисних реакцій, які нерідко набувають форми протесту (втеча з дому чи девіантна поведінка тощо) або сепарації (відмежування свого життя від батьків). Однак в умовах сьогодення виявлено нові, раніше не характерні для українського суспільства, види сепарації. Так, тривалість воєнних операцій створила ситуацію, за якої діти не можуть об'єднатися не лише із сім'єю (вимушена сепарація від батьків), а навіть з найближчими родичами (вимушена сепарація від родини), тому змушені не з власної волі виживати самотійно.

Складна економічна ситуація спричинили виникнення в українському суспільстві ще й культурної кризи, в рамках якої стало формуватись уявлення про цінність людського життя з позицій його користі для громади. Зазначений підхід до сприйняття членами соціуму один одного актуалізував боротьбу так званих «некорисних» за право на повноцінне існування. Сучасні дослідники для визначення такого соціального явища використовують термін «disablism» – «інвалідизм», оскільки воно дискредитує людей з обмеженими можливостями. Наведені тенденції зумовили активну боротьбу за рівноправність сприйняття суспільством людей з обмеженими можливостями та відхід у практиках соціального захисту від так званої «медичної моделі». Аналіз концепцій Ч. Тейлора, Х. Дрейфуса, Е. Гіденса, дозволив дійти висновку, що запропонований ними інтерпретативний підхід до сприйняття соціумом інвалідності, визначив ставлення науковців до обмеження життєвих можливостей дитини не в контексті кризової ситуації, а як специфічного чинника активізації соціальної діяльності членів родини через суб'єктивні змісти та практики на основі створення культурологічної моделі.

Таким чином, розуміючи дитинство як період життя людини від народження до повноліття, що супроводжується інтенсивним біологічним, соціальним та психологічним розвитком, у процесі якого відбувається

формування особистості та створюються передумови до вступу в доросле життя, було визначено, що кризові ситуації формують нетипове дитинство.

У роботі проаналізовано науковий доробок щодо вивчення явища «нетиповості», яке розглядалося в контексті норми та відхилення (Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс); аналізу відчуження (З. Бауман, П. Бергер, Г. Зіммель, Р. Мертон, Р. Парк, А. Шюц); плюралізації сучасної ідентичності (В. Ядов); теоретичної традиції дослідження самоідентифікації на основі концепції бажаного (Ж.-П. Сартр, А. Бергман). «Нетипове дитинство» визначено як процес перебування в кризовій ситуації дитини внаслідок виникнення конкретних соціальних проблем, пов'язаних з викривленням життєвих практик через виключення дитини з загальноприйнятих контекстів існування в суспільстві, результатом чого є набуття нею екзистенційного досвіду та формування нових соціальних інститутів, що дозволяють дитині пристосуватись до зазначених умов.

Поняття нетиповості дитинства в дисертації визначено як таке, що відображає індивідуальну форму буття, обумовлену буденною практикою ненормативності, маргінальності, патології, аномалії та відчуження. Таким чином, з'ясовано, що одним з чинників виникнення «нетипового дитинства» є редукціонізм оточуючого середовища, який створює прецедент витіснення традиційної біологізаторської вікової теорії пояснення процесу формування відхилень. Сьогодні існує певна проблема стосовно розуміння того, що відбуватиметься в разі, якщо кризова ситуація змінить традиційний перебіг подій, трансформує соціальні практики та дезорієнтує дитину. Сутність зазначеного процесу розглянуто в контексті теорії Т. Парсонса та Н. Смелзера, котрі аргументували економічну зумовленість існування ієрархії соціальних підсистем та виокремили їх основні функції: адаптивну, інтегративну, регулятивну, вважаючи, що саме вони дозволяють дитині пристосуватися до кризових умов життя. Таким чином, узагальнюючи наведене можна дійти висновку, що неблагополуччя дитини є амбівалентним, а основними критеріями нетиповості перебігу дитинства виступають: соціально-економічні труднощі родини та психолого-педагогічні проблеми, пов'язані з розвитком, соціалізацією та інтеграцією дитини в суспільстві. На основі дослідження категорій дітей з нетиповим перебігом дитинства було виділено чотири його основні види та надано характеристику дітям у його просторі.

1. Нетипове дитинства обумовлене витісненням дитини із сім'ї, в результаті чого виникають груп дітей, що потребують особливої уваги держави: діти, які зазнали насилля, діти-втікачі, «діти вулиці», діти-сироти.

2. Нетипове дитинства, що виникло внаслідок соціальних відхилень, у просторі якого існують діти, котрі зловживають алкоголем, приймають психотропні речовини, палять, займаються проституцією, скоюють злочини, схильні до суїциду.

3. Нетипове дитинства, зумовлене фізичним станом дитини (діти з обмеженими можливостями, діти, хворі на СНІД та ВІЛ інфіковані).

4. Нетипове дитинства, що виникло під впливом зовнішнього середовища (діти-мігранти, діти тимчасово переміщених осіб, діти-комбатанти).

Аналіз соціальних проблем, актуалізованих проведенням антитерористичної операції, дозволив виокремити нову категорію дітей з нетиповим перебігом дитинства, спричиненим проведенням бойових дій на Донбасі. Діти, котрі опинилися на зазначеній території, мають обмежений доступ до основних послуг, зокрема охорони здоров'я, забезпечення ліками, їжею, водою, належними санітарними умовами, не можуть повноцінно реалізувати своє право на освіту та позбавлені кваліфікованої психологічної допомоги.

Вивчено дві протилежні позиції соціальної політики щодо захисту дітей в Україні. З одного боку, державна система надає певні переваги дітям: їх захищають і охороняють, надають привілеї відповідно до чинного законодавства. З іншого – захист дітей від ризиків сучасності одночасно є захистом суспільства від дітей, які іноді розглядаються соціумом як маргінали, що перебувають на перехідному етапі, так званому «шляху до дорослого життя». Тому набуття соціального капіталу для дитини є необхідною умовою соціалізації, адаптації та інтеграції. Згідно з концепцією Ф. Фукуями, питання соціального капіталу та його продукту – суспільної довіри, – в дисертації розглянуто як сукупність соціальних норм, неформальних норм або цінностей, що вможливають колективні дії в основі яких є, насамперед, горизонтальні зв'язки в малих групах, котрі формують соціальні мережі та відповідні норми в них, а отже впливають на продуктивність і добробут різних спільнот (діти та їх сім'ї). Концепція соціального капіталу, як свідчить світовий досвід, є ключовою для багатьох напрямів соціально-економічного життя, тому потребує комплексного вивчення проблем формування соціального капіталу у дітей з нетиповим дитинством, перебіг якого відбувається в умовах кризових ситуацій. На думку Дж. Коулмана, за таких умов обов'язковим є перегляд принципів і методів виховання в сім'ї, який передбачає злиття фінансового, людського та соціального капіталів, що може стати основою для подальшого розвитку суспільства.

Кризові ситуації зумовлюють прецеденти, за яких батьки втрачають можливість передати соціальний капітал наступним поколінням, оскільки не можуть впливати на життя власних дітей. За таких умов виникає проблема формування соціального капіталу в межах державних установ (притулків, дитячих будинків, сиротинців тощо), на які покладено відповідальність за соціальне влаштування дітей, або неформальних об'єднань (кримінальні структури, незаконні воєнні угруповання тощо). У зв'язку з домінуванням державних інститутів соціального влаштування дітей в Україні особливого значення набуває проблема відсутності соціального капіталу у вихованців інтернатних закладів. Така ситуація не лише спричиняє нетиповий характер перебігу дитинства, але й формує соціальну дезадаптацію. Результати аналізу міжнародного досвіду свідчать, що в більшості країн ЄС існує політика боротьби з нетиповим перебігом дитинства, соціальною занедбаністю дітей та проблемами формування соціального капіталу. Профілактика і запобігання дезадаптації у дітей є ключовими під час прийняття політичних рішень та формування основних засад державної соціальної політики європейських держав.

Тому, якщо критерієм виміру соціального капіталу є рівень стосунків між дітьми та батьками, який визначає міцність родинних зв'язків, то державну

політику підтримки сім'ї слід переорієнтувати із соціального захисту сімей, що вже перебувають у складних життєвих обставинах, на профілактичну роботу з родинами на ранній стадії кризи, їх виявлення як таких, котрі не бажають, не можуть або не мають можливості забезпечити своїм нащадкам належних умов життя. Окремо у дисертаційному дослідженні висвітлено питання формування ключових засад вирішення комплексу соціальних проблем, які виникають перед дитиною та її родиною у кризових ситуаціях, обумовлених веденням збройного конфлікту. Зокрема було виокремлено наступні аспекти.

По-перше, проаналізовано модель організації соціального захисту дітей в Ізраїлі, засновану на принципі створення системи убезпечення життя та повноцінного розвитку дітей за умов участі держави в збройному конфлікті.

По-друге, актуалізовано питання визначення статусу дітей-комбатантів відповідно до положень Женевської конвенції ООН та зауважено, що механізм його реалізації в законодавстві України не прописано, крім того гарантовані світовим співтовариством права дітей в більшості випадків порушуються.

По-третє, встановлено відсутність стратегії упередження негативних впливів на здоров'я дітей та жінок репродуктивного віку в зоні ведення бойових дій такого чинника, як блокада, у результаті якої відсутні повноцінне харчування, безпечне водопостачання, належне медичне обслуговування. Наслідками перебування в таких кризових ситуаціях стають висока дитяча смертність, випадки голоду, психічне та фізичне виснаження.

У п'ятому розділі **«Соціологічний супровід практики вирішення проблем соціального захисту дітей в кризових ситуаціях»** проведено комплексний аналіз прав дітей в українському суспільстві та можливостей їхньої реалізації в кризових ситуаціях, емпірично досліджено характер та особливості традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які потрапили у кризові ситуації.

Світові стандарти щодо соціального захисту та забезпечення, дотримання прав дітей закріплені у XX ст. кількома важливими нормативними актами, прийнятими міжнародним співтовариством, до яких згодом приєдналась і Україна. У 1924 р. Ліга Націй розробила та прийняла перший документ міжнародного рівня, що визначав права дітей – «Женевська декларація прав дитини». Після закінчення Другої світової війни і заснування Організації Об'єднаних Націй (ООН) питання визначення правових гарантій для дітей знову актуалізувалося саме в контексті визначення «періоду дитинства» та статусу «дитини». Результатом багаторічних дискусій стало прийняття в 1948 р. «Загальної декларації прав людини», а в 1959 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила «Декларацію прав дитини», у 1966 р. ратифіковано «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права», який осуджував дискредитацію дитини за віковими, расовими, етнічними, соціальними характеристиками. Переломним моментом у розвитку міжнародного права щодо соціальних гарантій, які суспільство може запропонувати дітям, стало 20 листопада 1989 р., коли прийнято «Конвенцію ООН про права дитини». Таким чином, міжнародне співтовариство на найвищому рівні створило спеціалізовану систему надання соціальної допомоги дітям і гарантувало набуття зазначеною категорією

максимально можливих прав та свобод, розробивши механізм контролю за виконанням зобов'язань перед ООН країн-підписантів Конвенції.

У дисертаційній роботі репрезентовано результати емпіричних досліджень проблем соціалізації та інтеграції до суспільного життя дітей з обмеженими фізичними можливостями, представлено особливості життєвих траєкторій дітей-сиріт та усиновлених дітей, висвітлено труднощі ідентифікації та соціального захисту «дітей вулиці», проаналізовано життєві реалії дітей із зони АТО. Таким чином, проведені соціологічні дослідження дозволили виокремити певні особливості існування дітей з нетиповим дитинством в українському суспільстві:

1. Соціальна політика в Україні, зорієнтована на дітей з особливими фізичними можливостями, будується сьогодні на основі медичної моделі інвалідності, згідно з якою інвалідність є хворобою, патологією, відхиленням. Медична модель соціального захисту визначає і методику роботи з дитиною-інвалідом, яка є патерналістською та припускає лікування, трудотерапію, створення служб, що допомагають виживати, а паралельно й ізолюють від суспільства. Зазначеному процесу сприяє й освітня система, у структурі якої існують спеціалізовані навчальні заклади для дітей-інвалідів, де вони здобувають знання та освіту відокремлено від своїх однолітків, що формує у них пасивно-утриманські орієнтири.

2. Життєві стратегії дітей-сиріт та усиновлених дітей суттєво різняться, тому що умови набуття ними соціальних практик принципово діаметральні: для одних процеси соціалізації відбуваються в державних виховних закладах інтернатного типу, для інших – у родинному колі. Регіональна динаміка статистики сирітства в державі свідчить, що чим нижча в регіоні народжуваність, тим більше в ньому сиріт та вищий рівень алкогольної залежності населення. Найменше дітей-сиріт у західних областях України, найбільше – у східних.

Результати проведеного дослідження доводять: переважно випускники інтернатних закладів усвідомлюють необхідність і важливість здобуття освіти для гідного влаштування подальшого життя та самовдосконалення. Отримані дані дозволяють стверджувати, що головною проблемою дітей-сиріт після випуску із закладу інтернатного типу є певний страх перед майбутнім, викликаний виходом із замкнутого середовища дитячого будинку в соціум, де піклуватися про себе, приймати рішення та планувати життя потрібно самостійно, без будь-якої допомоги. Отже, подальше навчання для них є важливим соціальним фактором, оскільки дає можливість не тільки здобути професію та на певний час відтермінувати самостійність, але й вирівняти соціальні можливості з дітьми, які виховувалися в сім'ї.

3. Труднощі ідентифікації та соціального захисту «дітей вулиці» пов'язані безпосередньо з умовами та середовищем їх існування. У результаті проведеного нами опитування «дітей вулиці» у м. Донецьку, крім комплексу існуючих загроз було виявлено, певні можливі перспективи, для зазначеної категорії, серед них – безпосередньо кримінальні. Використовуючи можливості вулиці, діти активно намагаються знайти надійні й ефективні соціальні зв'язки,

які допомогли б створити свій соціальний капітал. На жаль, у межах дослідження неможливо простежити долі респондентів в часовій перспективі.

4. За умов проведення АТО на Сході України соціальний захист дітей набуває особливого стратегічного значення. Частина Донецької та Луганської областей окуповані незаконними збройними формуваннями і не контролюються офіційною владою, а тому надання соціальних гарантій дітям, які перебувають на цій території, фізично неможливе. За інформацією Д. Касьянкової – керівника проектів Гуманітарного штабу Р. Ахметова – на початок літа 2015 р. в зоні АТО перебувало 500 000 дітей, серед них 14 тисяч – з обмеженими можливостями, 7 тисяч – сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, та 30 000 – новонароджених. При цьому на території України, за інформацією Міністерства соціальної політики, зареєстровано 150 000 дітей «тимчасово переміщених осіб», що становить лише 15 % від загальної кількості. Де саме перебувають ще 350 000, залишається невідомо. Директор департаменту захисту прав дітей та усиновлення Міністерства соціальної політики Р. Ковбаса в офіційному звіті уряду констатував, що на непідконтрольній Україні території Донецької області в інтернатних закладах перебувають близько 5 000 дітей-сиріт і дітей, що позбавлені опіки батьків (а точніше 5256 дитини). Наодинці з проблемами залишилися дитячі будинки сімейного типу, про які не згадується в жодному державному звіті, однак у них на вихованні у 2014 р. знаходилась 931 дитина. Станом на 17 жовтня 2015 р. перебувають на окупованій території 640 дітей, а 251 – вивезені в регіони України. Відомо, що до Російської Федерації з зони АТО виїхало 15 дитячих будинків сімейного типу. Іншим аспектом, на який необхідно звернути увагу в контексті захисту дітей і дитинства в Україні, є різке збільшення дитячої інвалідності внаслідок необережного поводження зі зброєю чи її застосування.

Отже, результати емпіричних досліджень свідчать, що проблеми соціального захисту дітей в Україні потребують особливої уваги, оскільки виникли нові категорії дітей з нетиповим дитинством, яке набуло нових форм, що потребують комплексного вирішення питань державою. Диференціація потреб дітей відповідно до видів нетипового дитинства, розглядалася в контексті класифікації кризових ситуацій, що зумовлюють нетиповий перебіг дитинства (деривація, сепарація, бідність), наслідками яких є занедбаність, швидке дорослішання, соціальне неблагополуччя, схильність до злочинів і правопорушень. Системність, плановість та цілеспрямованість надання послуг із соціального захисту дітям та їх сім'ям, котрі опинилися в складних життєвих ситуаціях, розглядалися в контексті аналізу існуючої в державі патерналістської моделі надання соціальних послуг, в якій визначено місце дітей у переліку пріоритетів соціальної політики. Таким чином, закономірності розвитку системи соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в Україні підтверджують складність і суперечливість процесу інституціоналізації зазначеного явища та дозволяють говорити про виникнення нових викликів, які ставлять перед українським суспільством реалії сьогодення.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано наукову проблему – вивчення дітей з нетиповим дитинством обумовленим кризовими ситуаціями, що виникли в наслідок низки системних криз в сучасному українському суспільстві, концептуалізовано процес інституціоналізації соціального захисту зазначеної категорії населення та сформульовано теоретичну інтегративну концепцію, наукові положення якої мають теоретичне та практичне значення. У висновках і рекомендаціях дисертаційного дослідження узагальнено головні результати, отримані при вивченні особливостей соціального захисту дітей в Україні. Результатом проведеної роботи стало розв'язання низки наукових завдань, необхідність вирішення яких була обґрунтована на початку роботи:

1. Визначено основні концептуальні підходи до вивчення дітей і дитинства, уточнено етимологічні засади й онтологічні характеристики термінів «діти», «дитинство», «соціальний захист дітей», узагальнено та структуровано наукові уявлення про етапи становлення соціального захисту дітей в українському суспільстві, визначено шляхи його інституціоналізації, розкрито здобутки, проблеми та особливості відображення впливу кризових ситуацій на дитину. Визначено особливості методології проведення емпіричних досліджень в рамках соціологічного забезпечення вивчення нетипового дитинства з обґрунтуванням необхідності залучення комплексу методів не тільки соціології дитинства, але й соціології права, соціології катастроф, соціології освіти, соціології сім'ї для вивчення життєвих стратегій дітей, які потрапили в кризові ситуації. Висвітлено генезу становлення і розвитку концепцій соціального захисту дітей в рамках міждисциплінарного дискурсу, узагальнено та систематизовано наукові позиції соціології дитинства, що дозволило виділити основні специфічні соціологічні парадигми вивчення дитинства.

2. У результаті аналізу категоріально-понятійного апарату термін «дитина» розкривався в контексті найвищої соціальної цінності держави, що відповідає за створення умов для реалізації наступними поколіннями існуючого в них потенціалу, результатом чого є формування людського капіталу. «Дитинство» визначалось як період життя людини від народження до повноліття (0-18 років), що супроводжується інтенсивним біологічним, соціальним та психологічним розвитком, у процесі якого відбувається формування особистості та закладаються передумови до вступу в доросле життя, а «соціальний захист дітей» характеризувався як завершена стала система, в основі якої зосереджена нормативно-правова база та організаційна структура, що охоплюють своєю діяльністю різноманітні групи дітей та сім'ї, які потрапили в складні життєві обставини. Уточнення наведених термінів дало можливість розглянути дитину як соціальний конструкт, на відміну від традиційних досліджень, теоретично пов'язаних з біологічною парадигмою онтогенезу дитини в суспільстві.

3. Узагальнено вітчизняний досвід соціального захисту дітей в контексті його соціальної обумовленості, проаналізовано сутність, структуру та функції

соціальних інститутів, що опікуються дітьми в українському суспільстві. Розкрито концепцію розвитку соціального захисту дітей в Україні в рамках міждисциплінарного дискурсу, що дозволило встановити амбівалентний характер неблагополуччя дитини, основними критеріями якого є соціально-економічні труднощі родини, обумовлені станом сім'ї, що визначається за допомогою прийнятих в українському суспільстві уявлень про норми та відхилення і психолого-педагогічні проблеми, пов'язані з розвитком, соціалізацією та інтеграцією дитини в соціум. Проаналізовано теоретичні уявлення щодо особливостей функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві з позицій системного підходу, в рамках аналізу реалізації державою патерналістської політики щодо дітей через розробку і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища зазначеної категорії, координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади.

4. Окрема увага приділена встановленню передумов виникнення та дослідженню основних етапів еволюції та становлення ключових концепцій соціального захисту дітей, що діють в межах солідарної, ліберальної та патерналістської моделей. У результаті вивчення міжнародного досвіду їх реалізації було визначено особливості соціального захисту дітей з нетиповим дитинством в солідарній моделі, встановлено витоки та складові принципу надання допомоги дитині та її родині, що потрапили в складні життєві обставини. Аналіз ліберальної моделі дозволив виявити переваги, можливості та недоліки патерналістської моделі й обґрунтувати концептуальні положення соціального захисту дітей в умовах збройного конфлікту. У межах кожної з моделей виокремлено окремі типи соціального захисту дітей, історично сформовані шляхом низки реформ, в процесі еволюції ставлення конкретних суспільств до наступних поколінь.

5. Розкрито особливості теоретичних уявлень щодо функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві з позицій системного підходу, в рамках аналізу реалізації державою патерналістської політики, яка безпосередньо стосується дітей, через розробку і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища зазначеної категорії, координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади дозволило розкрити особливості функціонування системи управління соціальним захистом дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві та визначити основні форми соціального влаштування дітей (державну, громадську та приватну). Це дозволило розробити теоретичну інтегративну концепцію інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях на основі поєднання соціокультурного, соціально-економічного, соціального-психологічного та соціально-педагогічного підходів, що дозволило вивчити процес формування нетипового дитинства під впливом культурного, економічного, педагогічного та психологічного аспектів існування дитини в умовах кризової ситуації.

6. Розглянувши та охарактеризувавши економічну, політичну, культурну

кризи, в рамках яких в українському суспільстві виникають кризові ситуації, визначивши кризові ситуації як фактор нетипового характеру перебігу дитинства, що створює умови для виникнення такого явища як «нетипове дитинство», було виявлено його види та охарактеризовано дітей у його просторі. До наукового обігу введено поняття «нетипове дитинство», що визначається як процес перебування в кризовій ситуації дитини внаслідок виникнення конкретних соціальних проблем, пов'язаних з викривленням життєвих практик шляхом виключення дитини із загальноприйнятих контекстів існування суспільстві, результатом чого є набуття нею екзистенційного досвіду та формування нових соціальних інститутів, що дозволяють дитині пристосуватись до зазначених умов. Таким чином було обґрунтовано необхідність удосконалення категоріально-понятійного апарату соціології дитинства для характеристики нових категорій дітей з нетиповим характером перебігу дитинства, які виникли в результаті проведення антитерористичної операції на Сході України, а саме: «дитина, що перебуває в зоні збройного конфлікту», «дитина, залучена до збройного конфлікту», «дитина-солдат», «дитина-комбатант», «дитина-військовий злочинець», «дитина, яка потребує тимчасового захисту», «дитина, яка потребує додаткового захисту», «дитина, розлучена з сім'єю».

7. Аналіз ролі соціального капіталу дітей як інвестиції одного покоління в розвиток іншого у контексті вивчення процесів соціалізації, адаптації та інтеграції як механізмів включення до дорослого життя в нових для українського суспільства умовах – збройного конфлікту, коли трансформації, що відбуваються в суспільстві, формують принципово нові явища, такі як раптова дитяча бідність, вимушена сепарація та тимчасове переміщення, дозволив розкрити механізми формування соціального капіталу дітей з нетиповим дитинством у кризових ситуаціях, в основі яких лежить передача набутих соціальних практик від батьків – дітям.

8. Комплексна характеристика прав дітей в українському суспільстві та вивчення можливостей їх реалізації в кризових ситуаціях шляхом виявлення правових прогалин у системі нормативно-правового супроводу соціального захисту дітей з нетиповим дитинством, дозволила обґрунтувати необхідність реформування вітчизняного законодавства та приведення його у відповідність до принципів дотримання загальноєвропейських гуманістичних цінностей, що актуалізувало необхідність юридичного визнання нових категорій дітей з нетиповим дитинством, обумовленим проведенням антитерористичної операції: «дитина, що перебуває в зоні збройного конфлікту», «дитина, залучена до збройного конфлікту», «дитина-солдат», «дитина-комбатант», «дитина – військовий злочинець», «дитина, яка потребує тимчасового захисту», «дитина, яка потребує додаткового захисту», «дитина, розлучена з сім'єю».

9. Проведені соціологічні дослідження дозволили обґрунтувати переваги, можливості, обмеження традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які потрапили у кризові ситуації, виокремити певні особливості існування дітей з нетиповим дитинством в українському суспільстві, вивчити проблеми соціалізації та інтеграції до суспільного життя дітей з обмеженими

фізичними можливостями, розглянути життєві траєкторії дітей-сиріт та усиновлених дітей, висвітлити труднощі ідентифікації та соціального захисту «дітей вулиці», визначити реалії існування дітей, які перебувають в зоні АТО, або є членами сімей тимчасово переміщених осіб. Зокрема, проаналізовано процеси вимушених:

1) депривації, як соціального явища, що характеризується відсутністю у батьків можливості задовольняти потреби своїх нащадків і спрямованого на примусове витіснення дитини з родинного кола;

2) сепарації, за якої діти не з власної волі змушені виживати самотійно оскільки не можуть об'єднатись не те що із сім'єю (вимушена сепарація від батьків), а навіть з найближчими родичами (вимушена сепарація від родини). У дисертаційному дослідженні було обґрунтовано переваги, можливості, обмеження традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, які потрапили в кризові ситуації.

Усе вище наведене дає можливість говорити про необхідність розширення дослідницького поля соціології дитинства в контексті вивчення практик нетипового дитинства, інституціоналізації соціального захисту дітей та вирішення на державному рівні проблем:

- неготовності нормативно-правового поля України до оперативного реагування на кризові ситуації та відсутності ювенальної юстиції в державі, як такої;

- невиправдано високий рівень залученості державних інституцій до впливу на становище дітей у суспільстві (пріоритетність влаштування їх до установ державної системи соціального захисту), відсутність реформ на шляху до деінституціалізації;

- слабка економічна складова підтримки інноваційних технологій щодо соціального влаштування дітей із нетиповим дитинством;

- відсутність не тільки освітніх закладів, які б спеціалізувалися на адаптації, інтеграції та ресоціалізації дітей, що потрапили в кризові ситуації, а навіть окремих програм у межах роботи загальноосвітньої школи.

Таким чином, концептуалізація процесу інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві, дозволяє вирішити конкретні теоретичні завдання та практичні проблеми пов'язані з нетиповим дитинством та дітьми в його просторі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Клименко О. Ю. Інституціоналізація соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в українському суспільстві / О. Ю. Клименко : монографія. — Харків : ХДАК, 2015. — 400 с.
2. Клименко Е. Ю. Модели социальной защиты детей, особенности их реализации в практической социальной работе / О. Ю. Клименко // Социальная работа: история теория и практика : монография / под ред. В. В. Харабета. — Мариуполь : ПГТУ, 2015. — С. 231-247.
3. Клименко О. Ю. Роль социальной среды в процессе формирования алкогольной зависимости у несовершеннолетних / О. Ю. Клименко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. — С. 543-548.
4. Клименко О. Ю. Вулиця, як система життя для безпритульних дітей / О. Ю. Клименко // Альманах Грані. — Вип. 3(65). — 2009. — С. 102-107.
5. Клименко О. Ю. Технології соціального влаштування дітей сиріт / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. Х. Вип. 116. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2009. — С. 224-232.
6. Клименко О. Ю. Міжнародний досвід соціального влаштування дітей сиріт / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XI. Вип. 140. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2009. — С. 309-316.
7. Клименко О. Ю. Притулок як заклад соціального влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XI. Вип. 145. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2010. — С. 60-68.
8. Клименко О. Ю. Особливості соціального влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування у дитячих будинках сімейного типу // Альманах Грані. — Вип. № 6 (74). — 2010. — С. 116-120.
9. Клименко О. Ю. Проблеми соціальної адаптації випускників інтернатних установ / О. Ю. Клименко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. Вип. 16. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. — С. 613-617.
10. Клименко О. Ю. Державна модель профілактики соціальної дезадаптації дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XI. Вип. 178. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2010. — С. 71-78.
11. Клименко О. Ю. Особливості соціального захисту безпритульних дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» : наукове видання. Т. 16. — ун-т «Народна українська академія»; редкол. В. І. Астахова [и др.]. — Харківський гум. ун-т. — Харків : [б. и.], 2010. — С. 235-243.

12. Клименко О. Ю. Європейська модель соціального захисту дітей / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XII. Вип. 179. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2011. — С. 318-326.

13. Клименко О. Ю. Система соціального захисту дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XII. Вип. 211. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2011. — С. 348-355.

14. Клименко О. Ю. Стратегія розвитку системи соціальних послуг для дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XIII. Вип. 217. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2012. — С. 233-242.

15. Клименко О. Ю. Система соціального устрою дітей-сирот за рубежом / О. Ю. Клименко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : Зб. наук. праць Класичного приватного університету. — Вип. 52. — Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2011. — С. 193-220.

16. Клименко О. Ю. Особливості соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу в Україні / О. Ю. Клименко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». — № 999. — Вип. 30. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — С. 149-154.

17. Клименко О. Ю. Особливості патерналістської моделі соціального захисту дітей / О. Ю. Клименко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. Вип. 18. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. — С. 369-373.

18. Клименко О. Ю. Форми соціального влаштування дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики : Зб. наук. праць Класичного приватного університету. — Вип. 55. — Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2012. — С. 197-206.

19. Клименко О. Ю. Проблема соціальної ексклюзії дітей-сиріт в українському суспільстві / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XIII. Вип. 257. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2012. — С. 172-179.

20. Клименко Е. Ю. Либеральная модель системы социальной защиты детей: пример Великобритании / Е. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XIV. Вип. 258. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2013. — С. 412-419.

21. Клименко О. Ю. Роль органів виконавчої влади в системі соціального захисту дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Зб. наук. праць. Вип. 19. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — С. 376-380.

22. Клименко О. Ю. Особливості солідарної моделі соціальної підтримки дітей / О. Ю. Клименко // Альманах Грані. — Вип. № 10 (102). — 2013. — С. 112-117.

23. Клименко Е. Ю. Проблемы изучения детства как социального феномена / Е. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XV. Вип. 281. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2013. — С. 62-68.

24. Клименко О. Ю. Роль міжнародних неурядових організацій в підтримці органів державної влади України у вирішенні нагальних проблем дітей / О. Ю. Клименко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Зб. наук. праць ДонДУУ. Т. XIV. Вип. 276. Серія «Соціологія». — Донецьк : ДонДУУ, 2014. — С. 170-177.

25. Клименко О. Ю. Ключові складові соціальної підтримки дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». — № 1148. — Вип. 34. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. — С. 151-157.

26. Клименко О. Ю. Особливості соціальної діагностики процесів дезадаптації у підлітків / О. Ю. Клименко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : Тези доповідей I Конгресу Соціологічної асоціації України. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. — С. 181.

27. Клименко Е. Ю. Особенности деятельности системы государственных органов по ранней профилактике социальной запущенности несовершеннолетних / Е. Ю. Клименко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. — С. 223.

28. Клименко О. Ю. Безпритульні діти як соціальне явище / О. Ю. Клименко // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій : Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конф. / Під заг. ред. О. Д. Куценко, В. І. Судакова. — Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. — С. 384-392.

29. Клименко О. Ю. Проблема реалізації прав дитини в Україні / О. Ю. Клименко // Конституційна та адміністративна реформи в Україні: перебіг і перспективи : Матеріали круглого столу (9 грудня 2011 року). — Донецьк : ДонДУУ, 2011. — С. 105-108.

30. Клименко О. Ю. Проблема формування соціального капіталу дітей, сім'ї яких опинились в складних життєвих обставинах / О. Ю. Клименко // Українська політична нація: проблеми становлення : Зб. наук. ст. / За ред М. М. Розумного, М. Т. Степика, В. М. Яблонського. — К. : НІСД, 2012. — С. 246-254.

31. Клименко О. Ю. Вплив соціальних парадоксів на управління системою соціального захисту дітей в Україні / О. Ю. Клименко // Соціологія та суспільство : взаємодія в умовах кризи : Тези доповідей учасників II Конгресу Соціологічної асоціації України. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. — С. 211-213.

32. Клименко О. Ю. Проблеми соціальної адаптації випускників закладів інтернатного типу / О. Ю. Клименко // Вісник Донецького відділення Соціологічної асоціації України. — Донецьк : ДВ САУ, 2013. — С. 37-47.
33. Клименко Е. Ю. Особенности влияния социальных парадоксов на развитие социологии детства / Е. Ю. Клименко // Зиновьевские студии. — 2013. — Вып. 4. — Москва : Базил, 2013. — С. 63-68.
34. Клименко Е. Ю. Особенности социальной защиты детей в Украине в контексте создания ювенальной юстиции / Е. Ю. Клименко // Актуальные проблемы российской экономики в современных условиях : материалы международной научно-практической конференции, Москва, 20 декабря 2013 г. / отв. ред. И. Л. Сурат, Л. Н. Широкова. — Москва : Московский экономический институт, 2013. — С. 112-117.
35. Клименко Е. Ю. Социальные особенности причин подростковых правонарушений в Украине [Электронный ресурс] / Е. Ю. Клименко // Философия социальных коммуникаций. — 2009. — № 2. — Волгоград : Изд-во Волгоградского института экономики, социологии и права, 2009. — С. 27-34. — Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=12602232>
36. Klimenko E. The features the reform of the system of social protection of children in Ukraine // European Applied Sciences Wissenschaftliche Zeitschrift. — 2013. — № 1. — Stuttgart : Wissenschaftliche Zeitschrift. — 2013. — P. 195-199.
37. Klimenko E. Peculiarities of social paradoxes effect on the development of infancy sociology // Acta Humanitas. — 2013. — № 2. — (Высшая школа политических и социальных наук в г. Колине, Чехия), 2013. — P. 124-132.
38. Klimenko E. The problem of integration of the child into the social life // Humanities and social sciences. — 2015. — III (9), issue 53. — P. 19-24.

АНОТАЦІЯ

Клименко О.Ю. Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна МОН України, Харків, 2016.

У дисертації досліджено процес становлення та розвитку концепцій соціального захисту дітей, в рамках міждисциплінарного дискурсу узагальнено і систематизовано наукові позиції соціології дитинства; розкрито зміст категоріально-понятійного апарату та уточнено поняття «дитина», «дитинство», «соціальний захист дітей». Автором було узагальнено концепцію захисту дітей в українському суспільстві в контексті її соціальної обумовленості; з'ясовано передумови виникнення та еволюції ключових концепцій соціального захисту дітей (солідарної, ліберальної та патерналістської моделей) та проаналізовано міжнародний досвід їх реалізації; розкрито особливості функціонування системи управління соціальним захистом дітей в кризових ситуаціях; дано визначення кризовій ситуації як фактору нетипового дитинства, описані його

види та охарактеризовано дітей у його просторі; висвітлено механізми формування соціального капіталу дітей з нетиповим дитинством, обумовленим кризовими ситуаціями.

В дослідженні виявлено особливості та з'ясовано можливості реалізації прав дитини в кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві; обґрунтовано переваги, можливості, обмеження традиційних та інноваційних форм соціального захисту дітей, що потрапили в кризові ситуації на основі даних проведених емпіричних досліджень.

Ключові слова: діти, дитинство, нетипове дитинство, кризова ситуація, соціальний захист дітей, соціологія дитинства, інституціоналізація, управління.

АННОТАЦИЯ

Клименко Е.Ю. Особенности институционализации социальной защиты детей в кризисных ситуациях в современном украинском обществе. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина МОН Украины, Харьков, 2016.

В диссертационной работе представлено теоретическое обоснование становления и развития ключевых концепций социальной защиты детей в рамках междисциплинарного дискурса, что позволило установить амбивалентный характер явления социального неблагополучия ребенка, основными критериями которого стали социально-экономические трудности семьи и психолого-педагогические проблемы, связанные с развитием, социализацией, а так же интеграцией ребенка в общество. Обобщены научные представления, касающиеся категориально-понятийного аппарата, и уточнены понятия: «ребенок» как высшая социальная ценность государства, которое ответственно за предоставление ему возможности реализовать имеющийся потенциал, что дало бы возможность в будущем стать полноценной составляющей человеческого капитала; «детство» как период жизни человека от рождения до совершеннолетия, который сопровождается интенсивным биологическим, социальным и психологическим развитием, во время которого происходит формирование личности и закладываются основы для вступления во взрослую жизнь; «социальная защита детей» как завершенная стабильная система с адекватной системой управления, которая опирается на существующую нормативно-правовую базу, охватывает своей деятельностью различные возрастные и проблемные группы детей, а так же их семьи, которые попали в затруднительную жизненную ситуацию.

Разработана авторская концепция изучения процесса институционализации социальной защиты детей на основе объединения социально-культурного, социально-экономического, социально-педагогического и социально-психологического подходов, позволяющих комплексно определить социальную обусловленность указанного процесса в

украинском обществе. Кроме того, были выявлены предпосылки возникновения и эволюции основных концепций социальной защиты детей в контексте анализа международного опыта их реализации (описаны солидарная, либеральная и патерналистская модели).

Обобщены теоретические концепции, касающиеся особенностей функционирования системы управления социальной защитой детей в кризисных ситуациях в украинском обществе с позиций системного подхода, который дал возможность проанализировать государственную патерналистскую политику непосредственно касающуюся решения социальных детей путем разработки и реализации специальных программ социальной защиты. Определив «кризисную ситуацию» не только как процесс дезинтеграции социальных систем, возникший в результате стечения неблагоприятных обстоятельств или конфликта, в исследовании рассмотрены особенности социальных структур в результате неравномерного развития внутренней и внешней сред, а так же в целом социальных институтов. В соответствии с этим был выделен и проанализирован комплекс кризисов (экономических, политических и культурных), которые являются причинами возникновения кризисных ситуаций, рассмотренных как факторы формирования нетипичного характера протекания детства.

Введено в научный оборот понятие «нетипичное детство», которое понимается как процесс пребывания в кризисной ситуации ребенка в результате возникновения конкретных социальных проблем, связанных с искажением жизненных практик, путем исключения ребенка из общепринятых контекстов существования, как результат приобретение экзистенциального опыта и формирование новых социальных институтов, позволяющих приспособиться к подобным условиям. Отдельное внимание посвящено анализу нормативно-правовой базе, определяющей права и свободы детей, а так же нормы их социальной защиты и обеспечения, что позволило обосновать необходимость реформирования отечественной законодательной базы для приведения ее в соответствие с принципами общеевропейских гуманистических ценностей.

Ключевые слова: дети, детство, нетипичное детство, кризисная ситуация, социальная защита детей, социология детства, институционализация, управление.

ANNOTATION

Klimenko E.Y. Features of the institutionalization of social protection of children in situations of crisis in modern Ukrainian society. – On the rights of manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Social Sciences, specialty 22.00.04 – special and branch sociology. – Kharkiv National University V.N. Karazin Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2016.

In the Dissertation the process of formation and development of concepts of social protection of children as part of an interdisciplinary discourse generalized and systematized scientific positions social «child», «childhood», «child welfare».

The author was generalized concept of child protection in the Ukrainian society in the context of social conditioning; unclear background of key concepts and evolution of social protection of children (solidarity, liberal and paternalistic models) and analyzed international experience in their implementation; The features of the system management of social protection of children in crisis situations; defines a crisis as a factor atypical childhood, described and characterized his views of children in its area; highlights the mechanisms of social capital of children with atypical childhood, caused by the crisis.

The study found the features and possibilities of realization of children's rights in crisis situations in the Ukrainian society. The advantages, opportunities, constraints of traditional and innovative forms of social protection of children caught in the crisis based on empirical research conducted.

Key words: children, childhood, atypical childhood, crisis, social protection of children, childhood sociology, institutionalization, management.

Відповідальний за випуск
доктор соціологічних наук, професор Бурега В. В.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 1.9. Тир. 100 прим. Зам. 255-16
Підписано до друку 23.03.16. Папір офсетний.

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О.В.
61022, м Харків, вул. Трінклера, 2, корп. 1, к.19 Т. (057) 758-01-08, (066) 822-71-30
Свідоцтво про внесення суб'єкта До державного реєстру
Видавців та виготовників видавничої продукції серія ДК 3587 від 23.09.09 р.

СТИЛЬ[®]
-ИЗДАТ
ТИПОГРАФИЯ
www.stil-izdat.com